

BOGUMIŁ GASEK

Uniwersytet Wrocławski
Wrocław

Skrzydlate słowa jako problem translatoryczny (na przykładzie tak zwanych putinizmów)

Skrzydlate słowa od dawna przykuwają uwagę językoznawców. Przejawia się to między innymi w publikacji różnego rodzaju słowników i zbiorów (np. КС, БСКСиВЯ, СПСКСиВ, СКВиОИ, SSWSCPiO) zawierających — zgodnie z definicją podaną przez H. Markiewicza i A. Romanowskiego „często używane lub przytaczane wypowiedzenia, których autorstwo lub pochodzenie można ustalić” (SSWSCPiO: 5). Dana problematyka ma na tyle doniosłe znaczenie, że można już mówić o oddzielnym kierunku badawczym — skrzydlatologii (Chlebda 2005: 42), która w rosyjskim językoznawstwie nosi miano крылатики lub крылатологии (Клюкина 2004: 3). Fenomen skrzydlatych słów polega na ich rozpoznawalności przez rodzimych użytkowników języka, wywołaniu określonych konotacji związanych z pierwotnym źródłem (filmowym, literackim itp.) i — co bardzo istotne — tworzeniu swoistej matrycy dla parafraz, gier językowych, aluzji, kalamburów. Sprawia to, że są one aktywnie wykorzystywane, niejednokrotnie w zmodyfikowanej bądź aluzyjnej formie, przez mass media, w szczególności w nagłówkach prasowych (*Уличные аттракционы столицы: Идет охота на лохов, идет охота...; Женское счастье — был бы киллер рядом; Прокурор за отца отвечает; Сала wiedza w ręce mas; Pożegnanie z kasą; Rosyjski pacjent* (Prasa)). Stosowanie skrzydlatych słów w zmodyfikowanej formie wynika z dążności do uatrakcyjnienia przekazu celem zaintrygowania potencjalnego odbiorcy oraz wpisuje się w charakterystyczną dla współczesnej polszczyzny i ruszczyzny tendencję do pisania i mówienia »о серьезном — несерьезно« (Kostomarow 1994: 36).

Problematyka skrzydlatych słów niezwykle interesująco prezentuje się w konfrontacji dwujęzycznej. Na tym polu osiągnięto już pewne sukcesy w posta-

ci publikacji dwujęzycznych słowników skrzydlatych słów — w Polsce: CPSSS i RPSSS, w Rosji między innymi ПНКСК, РНЕМКСК, РАКСКСиВ, РАКСК.

Należy jednak podkreślić, że trudności w zestawianiu tego typu prac leksykograficznych w dużej mierze związane są z istnieniem dwóch podstawowych typów skrzydlatych słów — internacjonalnych i etnokulturowych. W przypadku pierwszych, mających swe źródła w mitologii Greków i Rzymian, Biblii czy klasycie literatury światowej, leksykograf, a w ślad za nim tłumacz często dysponują gotowymi, funkcjonującymi paralelnie w dwóch językach oraz kulturach wypowiedziami (np. *ящик Пандоры*; *Укращение строптивой* i *puszka Pandory*; *Poskromienie złośnicy*). Jednakże przekład internacjonalnych skrzydlatych słów nie zawsze sprowadza się do prostego odnalezienia odpowiednika w języku docelowym. Możliwe są jeszcze inne sytuacje:

— dla wyjściowego wyrażenia można wskazać więcej niż jeden odpowiednik. Rosyjskie *глас вопиющего в пустыне* ma swój ekwiwalent w polszczyźnie w postaci wyrażenia *głos wołającego na puszczy*. Jednak w nowszym tłumaczeniu Pisma Świętego (Biblia Tysiąclecia) spotykamy wariant *głos wołającego na pustyni* (Bańko, Krajewska 1996: 110). W danym wypadku mimo popularności bardziej współczesnego przekładu¹ i jego wpływu na świadomość językową Polaków wydaje się, że jednak na prawach skrzydlatego wyrażenia funkcjonuje pierwsza z wymienionych fraz. Niemniej w tym i podobnych przypadkach ostatecznego wyboru dokonuje tłumacz.

— istniejące w dwóch językach wyrażenia funkcjonują w różnych kontekstach lub różnią się znaczeniem/znaczeniami. Wyrażenia *alfa i omega* oraz *альфа и омега* oznaczają ‘sedno czegoś’, ‘początek i koniec czegoś’, ale w odróżnieniu od rosyjskiego polski frazem bywa również używany w znaczeniu ‘osoby wszechwiedzącej’.

— wyrażenie pochodzące ze źródła znanego w obydwóch kulturach uskrzydliło się tylko w jednej z nich. Dla frazemów *праздник, который всегда с тобой*; *кошка, которая гуляла сама по себе*; *тайны мадридского двора* można podać odpowiedniki tekstowe: *ruchome święto*; *kot, który zawsze chadza własnymi drogami*; *tajemnice dworu madryckiego*, jednak żaden z nich nie ma w języku polskim statusu skrzydlatego słowa. W świadomości językowej współczesnych Polaków brak odpowiednika rosyjskiej wersji tytułu znanego amerykańskiego filmu *Генералы песчаных карьеров* czy też znanej frazy filmowej *Боливар не вынесет двоих*.

Trudności w przekładzie skrzydlatych słów potęguje fakt przewagi liczbowej wyrażen charakterystycznych dla konkretnej kultury nad internacjonalnymi. Setki notowanych przez różne źródła leksykograficzne cytatów filmowych, książkowych,

¹ Wariant *głos wołającego w pustyni* pojawił się już w Biblii Szymona Budnego, lecz jego popularyzacja w wymienionym w tekście kształcie zapewne nastąpiła za sprawą Biblii Tysiąclecia (Koziała 2001: 68–69)

sloganów reklamowych, fragmentów piosenek i pieśni czy też wypowiedzi polityków należą do konkretnej kultury i języka, w ramach tegoż języka i tejże kultury ulegają parafrazowaniu, przytaczaniu w celach parodystycznych, humorystycznych, a niekiedy, aby nawiązać dialog bądź podtrzymać rozmowę. W przypadku tej grupy wyrażen zadanie tłumacza jest wyjątkowo trudne — zazwyczaj sprowadza się do oddania myśli oryginału z operatorem tekstowym w postaci wtrąconej informacji o jego statusie w języku wyjściowym (*jak mawiał towarzysz Lenin; jak powiedział bohater pewnej rosyjskiej komedii filmowej; jest takie rosyjskie powiedzenie; jak głoszona słowa znanej rosyjskiej pieśni; jak żartował swego czasu znany rosyjski satyryk* itp.). W sposób oczywisty tekst tłumaczenia traci na swej ekspresywności, ale jest to proces nieuchronny, gdyż dane wyrażenie jest powiązane skomplikowaną siecią konotacji, która musi zostać przerwana po przeniesieniu go na grunt innej kultury. W przypadku etnokulturowych skrzydlatych słów niekiedy możliwe jest zastosowanie przekładu funkcjonalnego, a więc odnalezienie funkcjonującego w analogiczny sposób wyrażenia w innym języku. Teoretycznie można sobie wyobrazić zastosowanie przez tłumaczy ekwiwalentów na poziomie черномырдинка² — wałęsizm, gdyż w obydwóch przypadkach źródłem uskrzydlenia wyrażen jest nieudolność ich autorów — znanych polityków (odpowiednio Wiktora Czernomyrdina i Lecha Wałęsy) — wywołująca efekt niezamierzonego komizmu. Jednak przekład funkcjonalny zgodnie z dominującymi tendencjami we współczesnym przekładoznawstwie powinien być stosowany z dużą ostrożnością, niekiedy wręcz może się on okazać zabiegiem karkołomnym, prowadzącym do zmiany charakteru tekstu wyjściowego (por. Hejnowski 2006: 38–47).

Odnotujemy, że pewna liczba rosyjskich skrzydlatych słów równolegle funkcjonuje w polszczyźnie. Są to tytuły niektórych utworów literackich i filmowych popularnych również w Polsce, hasła okresu socjalizmu (*a в Америке негров бьют; на гнилом западе i a w Ameryce biją Murzynów, na zgniłym Zachodzie*) i inne. Zdarzają się także frazy, które pojawiają się w polskim dyskursie prasowym i publicyście jako rezultat zapożyczenia z języka rosyjskiego, np. *chcieliśmy jak najlepiej, a wyszło jak zawsze* (w odróżnieniu od rosyjskiego *хотели как лучше, получилось как всегда* brak identyfikacji frazy z osobą W. Czernomyrdina). Poza tym w publicyście w zapisie łacinką — i w pewnym stopniu — w komunikacji ustnej pojawiają się określone skrzydlate słowa w języku rosyjskim, np. *Za Rodinu! Za Stalina!*

Obfitym i niesłabnącym źródłem skrzydlatych wyrażen, zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim są wypowiedzi polityków. W polszczyźnie drugiej połowy XX wieku na trwałe zadomowiły się takie wypowiedzenia, jak: *Balcerowicz musi odejść. Alleluja i do przodu! Front obrony przestępców. Prawdziwego mężczyznę poznaje się nie po tym, jak zaczyna, ale jak kończy* i wiele innych.

² Określenie stosowane przez autora zbioru wywiadów z W. Czernomyrdinem, okraszzonego kolekcją jego najbardziej niefortunnych wypowiedzi (Гамов 2008).

W ruszczyźnie XX wieku swój ślad pozostawili niemal wszyscy przywódcy ZSRR i Rosji. I obecnie są używane — choć często w sposób żartobliwy — frazy Lenina (*Учиться, учиться и еще раз учиться*), Stalina (*Кадры решают все; Техника и люди, овладевшие техникой решают все; Оба хуже*) czy też wypowiedzenia Chruszczowa (*Я вам покажу кузькину мать!*), Breżniewa (*Экономика должна быть экономной!*), Gorbaczowa (*Процесс пошел!*), Jelcyna (*Не так сели!*).

Na tym tle interesująco prezentują się autorskie wypowiedzi Władimira Putina. Przywódca Rosji rozszerzył zasób skrzydlatych słów współczesnej ruszczyzny, a także stał się autorem przynajmniej kilku często cytowanych wyrażań.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na jego słynne *мочить в сортире*³, które spełnia wszelkie kryteria skrzydlatej frazy, a więc:

— funkcjonuje w tekstach i wypowiedziach nie będących bezpośrednim cytatem, lecz korespondujących z wypowiedzią i/lub postacią Putina, a także bywa używane aluzyjnie. Znana wypowiedź satyryka Michaiła Zadornowa: «*Обещал мочить — мочи, не хватает сортиров — строй*» (Фан-сайт Михаила Задорнова) czy też utrzymana w podobnym duchu replika Giennadija Ziuganowa «*Чтобы мочить в сортире, надо как минимум сортир построить*» (Пермское краевое отделение КИРФ);

— podlega transformacjom. Wystarczy przytoczyć przykłady nagłówków prasowych: «Амнистия вместо сортира», «В Москве установят сортиры от террористов» (Prasa).

Trudno się spodziewać, że całokształt konotacyjno-znaczeniowy może zostać zachowany w przekładzie na język polski — raczej należy zadowolić się przekazaniem treści i wyborem właściwego rejestru stylistycznego. Czy to się tłumaczom udaje? — jeśli tak, to nie zawsze od razu. Po wypowiedzi Putina w polskiej prasie pojawiły się między innymi następujące tłumaczenia: „Jeśli złapiemy ich [terrorystów] w toalecie, to *zamoczymy w kiblu*” („Gazeta Wyborcza”), „Jeżeli złapiemy ich w toalecie, to i w kiblu będziemy ich *moczyć i topić*” — powiedział Putin we wrześniu 1999 roku, będąc jeszcze premierem (Bielowa), „terrorystów czeczeńskich należy *utopić* w kiblu” („Tygodnik Powszechny”). Będziemy *moczyć* i *topić* bandytów w kiblu (Wikicytaty).

Tymczasem w tekście rosyjskim mamy do czynienia z gminnym *сортир* (kibel, wychodek) i żargonowym (występującym w leksykonie wojskowych, ale także przestępców) *замочить* (zabić). Uwzględniając kontekst wypowiedzi:

Российские самолеты наносят и будут наносить удары в Чечне исключительно по базам террористов, и это будет продолжаться, где бы террористы ни находились. [...] Мы будем преследовать террористов везде. В аэропорту — в аэропорту. Значит, вы уж меня извините, в туалете поймаем, мы и в сортире их замочим, в конце концов. Все, вопрос закрыт окончательно. (Грани)

³ Często przywoływane w takiej formie, chociaż w pierwotnej wersji brzmiało „и в сортире их замочим” (zob. dalsza część tekstu).

można uznać, że wersje: „*dorwiemy* nawet w *kiblu*” (Pardon), „*wykończymy* nawet w *kiblu*” (Onet.czytelnia) spełniają wymogi adekwatnego przekładu. Jednakże przytoczone wcześniej nietrafione próby tłumaczenia zdają się świadczyć o kilku problemach translatorycznych wymagających dodatkowego omówienia:

1) rosnące tempo obiegu informacji prowadzi do zacierania różnic między przekładem pisemnym a ustnym — w przypadku bieżących informacji tłumacze muszą przekładać teksty w tempie ekspresowym, co nie wpływa pozytywnie na jakość. Natomiast ewentualny błędny ekwiwalent może z czasem — w wyniku uwag krytycznych ze strony odbiorców i specjalistów i/lub działań innych tłumaczy — zostać skorygowany. Podkreślmy jednak, że niekiedy utrwalony zostaje nie najtrafniejszy odpowiednik, jak to się stało w przypadku nazwy rządzącego ugrupowania *Единая Россия* jako *Jedna Rosja* zamiast właściwego naszym zdaniem — *Zjednoczona Rosja*,

2) pierwszymi tłumaczami i zarazem źródłem informacji o Rosji często nie są zawodowi tłumacze, lecz dziennikarze, którzy nie zawsze znają dobrze język wyjściowy i niekoniecznie mają wiedzę o technikach translatorycznych,

3) dla współczesnej ruszczyzny, także medialnej, a nawet oficjalnej charakterystyczna jest obecność potocyzmów, żargonizmów, a nawet wulgaryzmów. Praktyczny brak cenzury obyczajowej, popularyzacja formatu programu na żywo, relacji bezpośrednich, istnienie absolutnie pluralistycznego Internetu skutkują kolokwializacją, wulgaryzacją i obscenizacją języka, w związku z czym tłumacz bezwzględnie musi pogłębiać znajomość nienormatywnych jednostek języka i pracować nad umiejętnością ich adekwatnego przekładu, a więc tłumaczenia bez nieuzasadnionej neutralizacji tekstu wyjściowego, ale również bez jego wulgaryzacji!

4) wydaje się, że idiolekt polityka nr 1 należy uczynić przedmiotem bacznych obserwacji i intensywnych studiów.

Ostatni punkt wymaga komentarza. W przypadku najpopularniejszych osób publicznych obserwacja i badanie idiolektu w pewnym stopniu ułatwia nie tylko wybór właściwego rejestru stylistycznego, lecz także może sprzyjać antycypacji w przypadku przekładu ustnego.

Dla języka Putina charakterystyczne jest stosowanie wyrażen ekspresywnych, potocznych, gminnych i żargonowych. Sporną kwestią pozostaje, na ile są to wypowiedzenia spontaniczne, a na ile element świadomej budowy wizerunku „twardego człowieka”, ale daje się zauważyć skłonność Putina do dosadnych określeń w trakcie spotkań z zachodnimi dziennikarzami i politykami. Być może jest to gra na użytek wewnętrzny, ale znający przynajmniej jeden język obcy Putin nie ułatwia zadania tłumaczom żywego słowa. Znany jest przypadek wywołującego do dziś skrajnie różne oceny w środowisku tłumaczy rzekomego cytatu użytego przez Putina «Аллах над нами, козлы под нами», przełożonego na angielski jako „*Above us is Allah, under us are goats*” (Ter-Minasova 2003: 304)⁴. Przytoczmy

⁴ Przekład wymienionej frazy za poprawny uznaje m.in. Paweł Pałażczenko (por. Энциклопедия переводчика).

jeszcze kilka najbardziej znanych Putinowskich fraz: *Я вот не обижаюсь на вас, когда вы меня поливаете поносом там с утра до вечера*; w odpowiedzi na pytanie widza *«Правда, что вы обещали повесить Саакашвили за одно место? — Почему за одно?»*; *это уже дело чести правоохранительных органов — выковырять их с этого дна канализации на свет божий!*; *Вышли, не имея права, — получите по башке дубиной*; *Все должны раз и навсегда для себя понять — надо исполнять закон всегда, а не только тогда, когда схватили за одно место*; *Если будем сопли жевать годами, тогда ничего не изменим*; *Планируем расширять сотрудничество с Украиной, если она не будет тырить у нас газ; почему забегали как тараканы. Только когда узнали, что я еду* (Prasa).

Ponadto Putin niekiedy ucieka się do znanych skrzydlatych słów, np. *вор должен сидеть в тюрьме* (w kontekście procesu M. Chodorkowskiego) czy w odpowiedzi na pretensje terytorialne Łotwy *Не Пыталовский район они получают, а от мертвого осла уши* (Prasa).

Nawet taki krótki przegląd wypowiedzi Putina pozwala na wyciągnięcie wniosków odnośnie do jego idiolektu. Można odnotować dosadność i ekspresywność sformułowań, osiąganą przez stosowanie żargonizmów, wyrażeń gminnych i potocznych.

Podsumowując nasze rozważania, sformułujemy kilka wniosków dotyczących przekładu skrzydlatych słów. Wydaje się, że szczególnym wyzwaniem dla tłumacza są etnokułturowe skrzydlate słowa, przy czym ich przekład w większości przypadków z definicji nie może oddać kompleksu konotacji i sposobu funkcjonowania w systemie języka wyjściowego. Natomiast zapewnienie adekwatnego przekładu (często z dodatkowym użyciem operatora tekstowego) wymaga od zawodowego tłumacza działań dwojakiego charakteru: przygotowania na poziomie ogólnym, a więc przyswajania leksyki należącej do wszystkich rejestrów języka i przygotowań specjalistycznych w postaci badania idiolektu konkretnych, kluczowych figur politycznych i publicznych.

Literatura

- BAŃKO M., KRAJEWSKA M., 1996, *Słownik wyrazów kłopotliwych*, Warszawa.
- BIEŁOWA K., Kresy24.pl — Kresowy Portal Informacyjny, http://kresy24.pl/showNews/news_id/2093/ [dostęp: 10.07.2010].
- CHLEBDA W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- CPSSS: ORŁOŚ T.Z., HORNIK J., 1996, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków. „Gazeta Wyborcza”, nr 99, 27.04. 2004.
- HEJWOWSKI K., 2006, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa.
- KOZIARA S., 2001, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków.
- Onet.czytelnia, <http://czytelnia.onet.pl/7,15,11,80395,5462966,1,forum.html> [dostęp: 14.06.2012].
- Pardon, poppolityka, prawdy, emocje i pogłoski, www.pardon.pl/dyskusja/2025790 [dostęp: 12.06.2012].

- Prasa, <http://www.kp.ru/daily/25885/2847165/>; <http://www.mk.ru/incident/article/2011/11/17/643981-zhenskoe-schaste-byil-byi-killer-ryadom.html>; <http://rg.ru/2012/04/26/obysk.html>; <http://www.wprost.pl/ar/284979/Cala-wiedza-w-rece-mas/?I=1507>; <http://www.wprost.pl/tygodnik/?I=1459>; <http://www.wprost.pl/tygodnik/?I=832>; http://gazeta.aif.ru/_online/aif/1179/02_04 [dostęp do wymienionych artykułów: 30.05.2012]; www.mk.ru/social/article/2011/06/06/595201-v-mosve-ustanovyat-sortityi-ot-terroristov.html [dostęp: 12.06.2012]; www.pravda.com.ua/rus/photo-video/2012/01/19/691882/; www.nian.ru/?id=342675&template=yandex; www.izvestia.ru/news/360123; www.day.kiev.ua/290619; www.izvestia.ru/news/283476; www.news.com/russia/29mar2006/putin.html; www.grani.ru/Politics/Russia/m.91909.html; www.kp.ru/daily/24305/499405/; www.grani.ru/Politics/Russia/yukos/m.184514.html; www.gazeta.ru/2005/05/23/oa_158429.shtml [dostęp do wymienionych artykułów: 15.06.2012].
- RPSS: CHLEBDA W., MOKIJENKO W.M., SZULEŻKOWA S.G., 2003, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Łask.
- SSWSCPiO: MARKIEWICZ H., ROMANOWSKI A., 2001, *Skrzydlate słowa, Wielki słownik cytatów polskich i obcych, wydanie nowe poprawione i znacznie rozszerzone*, Kraków.
- TER-MINASOVA S., 2003, *Linguistic aspects of intercultural communication*, "Journal for Language Teaching / Tydskrif vir Taalonderrig", vol. 37, Issue 2, s. 300–306.
- „Tygodnik Powszechny”, nr 48, 2 grudnia 2001.
- Wikicytaty, http://pl.wikiquote.org/wiki/Władimir_Putin [dostęp: 15.06.2012].
- БЕРКОВ В.П., МОКИЕНКО В.М., ШУЛЕЖКОВА С.Г., 2008, *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка в 2-х т.*, ред. С.Г. Шулежкова, Магнитогорск-Greifswald, т. 2 Н–Я.
- БСКСиВРЯ: БЕРКОВ В.П., МОКИЕНКО В.М., ШУЛЕЖКОВА С.Г., 2008, *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка в 2-х т.*, ред. С.Г. Шулежкова-Магнитогорск-Greifswald, т. 1 А–М.
- ГАМОВ А., 2008, *Хотели как лучше. Десять вечеров с Виктором Черномырдыным, или как рождались крылатые слова эпохи*, Москва.
- Грани.ру, www.grani.ru/opinion/piontkovsky/m.185643.html [dostęp: 12.06.2012].
- КЛЮКИНА Т.П., КЛЮКИНА-ВИТОК М.Ю., ЛАНЧИКОВ В.К., 2004, *Политика и крылатика. Выкалывания видных политических, государственных и общественных деятелей Великобритании, Ирландии, США и Канады (Англо-русский справочник-пособие)*, Москва.
- КОСТОМАРОВ В.Г., 1994, *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*, Москва.
- КС: АШУКИН Н.С., АШУКИНА М.Г., 1966, *Крылатые слова. Литературные цитаты, образные выражения*, Москва.
- Пермское краевое отделение КИПФ, <http://kprf.perm.ru/novosit-tsk-kprf/g-a-zyuganov-chtobyi-mocit-v-sortire-nado-kak-minimum-sortit-postroit-intervyu-novoy-gazete/> [dostęp: 12.06.2012].
- РАСКС: УОЛШ И.А., БЕРКОВ В.П., 1988, *Русско-английский словарь крылатых слов*, 2-е изд., стереотип.
- РАСКСиВ: КОТИЙ Г.А., 2011, *Русско-английский словарь крылатых слов и выражений*, ред. А.С. Дробашенко, 5-е изд., Москва.
- РНемСКС: АФОНКИН Ю.Н., 1990, *Русско-немецкий словарь крылатых слов*, Москва.
- РНКС: БЕРКОВ В.П., 1980, *Русско-норвежский словарь крылатых слов*, ред. С.С. Люнден, Т. Матиассен, Москва.
- СКВиОИ: ШУЛЕШКОВА С.Г., 2003, *Словарь крылатых выражений из области искусства*, Москва.
- СПСКСиВ: ГАЛЫНСКИЙ М.С., 2008, *Самый полный словарь крылатых слов и выражений. Происхождение, толкование, применение*, Москва.

Фан-сайт Михаила Задорнова, http://www.mihail-zadornov.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=296&Itemid=45 [dostęp: 30.05.2012].

Энциклопедия переводчика, http://www.trworkshop.net/wiki/палажченко_павел/ [dostęp: 15.06.2012].

Winged words as a translation problem (based on the example of Putinisms)

Summary

The paper presents the problem of winged words (words, figurative expressions that have become part of common usage) based on the example of Putinisms in Russian-Polish translation and interpretation.